

بررسی تطبیقی حدیث قدسی در توحید در الکافی و الصحیحین و سنجش آن با تنزیه قرآن کریم

۱. غزاله برنجی: گروه علوم قرآن و حدیث، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران
۲. محمد حسین توانایی: گروه، علوم قرآن و حدیث، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران
۳. فیض اله اکبری دستک: گروه، علوم قرآن و حدیث، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: Mohammad.tavanaei@kiauo.ac.ir

چکیده

مسئله احادیث قدسی، به رغم جایگاه الهیاتی منحصر به فردشان به مانند کلام الهی در بیان نبوی، در مطالعات اسلامی کمتر مورد بررسی تطبیقی قرار گرفته‌اند. این خلاء پژوهشی، مانع از درک عمیق چگونگی تمایز گفتمان‌های کلامی اساسی در دو سنت اصلی اسلامی، یعنی تشیع و تسنن، شده است. هدف این پژوهش با پر کردن این شکاف، به تحلیل تطبیقی موضوعات اعتقادی در احادیث قدسی با متمرکز شدن بر محور اصلی «توحید» در منابع کانونی فریقین پرداخته است. همچنین روش پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی، به استخراج و تحلیل متون احادیث قدسی از الکافی و الصحیحین پرداخته و یافته‌های آن را با معیار قرآن کریم ارزیابی کرده است. یافته‌ها و نتایج تحقیق، وجود در این بخش از اعتقادات را به صورت جداگانه آشکار می‌سازد. گفتمان توحید در الصحیحین، بر اساس «قدرت و تقدیر الهی» است و از زبان تمثیل با ظواهر انسانی بهره می‌برد. در مقابل، گفتمان الکافی، «منزه دانستن پروردگار متعال» و با پراهمین عقلانی و نظریه «الأمر بین الأمرین» استوار می‌باشد. در نهایت نتیجه‌گیری از این پژوهش تفاوت‌های مشاهده شده، ریشه در مبانی معرفت‌شناختی در دو مکتب را دارد و نشان می‌دهد که یک متن مشترک، چگونه به بستری برای تکوین و تثبیت دو جهان‌بینی کلامی کاملاً منسجم اما متفاوت تبدیل شده است.

کلیدواژگان: حدیث قدسی، تحلیل تطبیقی، الکافی، الصحیحین، توحید.

شیوه استناددهی: برنجی، غزاله، توانایی، محمد حسین، و اکبری دستک، فیض اله. (۱۴۰۵). بررسی تطبیقی حدیث قدسی در توحید در الکافی و الصحیحین و سنجش آن با تنزیه قرآن کریم. *فلسفه و اخلاق*، ۳۴(۳)، ۱۳-۱.

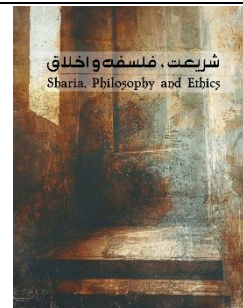
تاریخ ارسال: ۱۴ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱ اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۹ اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ چاپ اولیه: ۱۰ مرداد ۱۴۰۵

تاریخ چاپ نهایی: ۱ شهریور ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

A Comparative Study of Qudsi Hadiths on Monotheism in Al-Kafi and the Sahihayn and Their Evaluation in Light of the Transcendence in the Holy Qur'an

1. Ghazaleh Berenji: Department of Quran and Hadith Sciences, Ka.C., Islamic Azad University. Karaj, Iran
2. Mohammad Hossein Tavanaei*: Department of Quran and Hadith Sciences, Ka.C., Islamic Azad University, Karaj, Iran
3. Feizollah Akbari Dastak: Department of Quran and Hadith Sciences, Ka.C., Islamic Azad University. Karaj, Iran

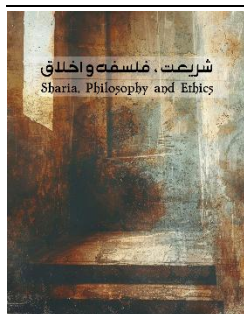
*Corresponding Author's Email: Mohammad.tavanaei@kiaui.ac.ir

Abstract

Despite their unique theological status—resembling divine speech articulated through prophetic expression—Qudsi hadiths have received limited attention in comparative Islamic studies. This research gap has hindered a deeper understanding of how fundamental theological discourses differ between the two principal Islamic traditions, namely Shi'ism and Sunnism. The present study aims to address this gap by conducting a comparative analysis of doctrinal themes in Qudsi hadiths, with a primary focus on the central concept of tawhid (monotheism) within the core sources of both traditions. Employing a descriptive-analytical method, the study extracts and analyzes Qudsi hadith texts from Al-Kafi and the Sahihayn, and evaluates the findings against the *Ma'arif* of the Holy Qur'an. The results reveal distinct theological patterns within this domain of belief. The discourse on tawhid in the Sahihayn is grounded in divine power and predestination, often utilizing metaphorical language with anthropomorphic overtones. In contrast, the discourse in Al-Kafi emphasizes the transcendence of God, supported by rational arguments and the doctrinal principle of "al-amr bayn al-amrayn" (a position between determinism and absolute free will). Ultimately, the study concludes that these observed differences are rooted in the epistemological foundations of the two schools, demonstrating how a shared textual tradition can serve as a basis for the formation and consolidation of two coherent yet distinct theological worldviews.

Keywords: *Qudsi hadith, comparative analysis, Al-Kafi, Sahihayn, monotheism.*

How to cite: Berenji, G., Tavanaei, M. H., & Akbari Dastak, F. (2026). A Comparative Study of Qudsi Hadiths on Monotheism in Al-Kafi and the Sahihayn and Their Evaluation in Light of the Transcendence in the Holy Qur'an. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(3), 1-13.

Submit Date: 03 February 2026

Revise Date: 21 April 2026

Accept Date: 29 April 2026

Initial Publish Date: 01 August 2026

Final Publish Date: 23 August 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

Qudsi hadiths occupy a distinctive position in Islamic theological literature because they stand at the boundary between Qur'anic revelation and Prophetic narration: their meaning is attributed to God, while their verbal formulation is transmitted through the Prophet. This intermediate status makes them especially important for examining the formation of doctrinal discourse in Islamic intellectual history. Yet, despite their theological significance, Qudsi hadiths have received limited comparative attention, particularly in relation to the doctrinal foundations of Shi'i and Sunni traditions. The present study addresses this gap by offering a comparative analysis of Qudsi hadiths concerned with *tawhid* in two central hadith corpora: *Al-Kafi* in the Shi'i tradition and the *Sahihayn*, namely *Sahih al-Bukhari* and *Sahih Muslim*, in the Sunni tradition. Previous research has mostly focused on thematic classification, structural organization, or the study of Qudsi hadiths within one tradition or one corpus, without developing a systematic comparative framework (1-4). Other studies have examined the literary and mystical influence of Qudsi hadiths, especially in Persian literary texts, but their aim has not been theological comparison (5). Therefore, this research seeks to move beyond descriptive classification and investigate how Qudsi hadiths function as a site for the formation, distinction, and consolidation of two coherent theological worldviews.

The study adopts a qualitative, descriptive-analytical, and comparative textual method. The primary data consist of Qudsi hadiths with doctrinal content related to *tawhid* extracted from *Al-Kafi*, *Sahih al-Bukhari*, and *Sahih Muslim*. The analysis was conducted in three stages. First, the relevant Qudsi hadiths were collected through library research and textual extraction from the selected sources. Second, the hadiths in each corpus were analyzed internally according to their theological themes, especially divine unity, divine power, divine transcendence, human agency, and divine decree. This stage relied on authoritative commentaries and theological explanations belonging to each tradition in order to understand the internal logic of each discourse (6-9, 15). Third, the findings were compared and evaluated in relation to the Qur'anic standard of divine transcendence. In this framework, the Qur'an functions as the ultimate criterion for assessing the compatibility of each theological discourse with the broader Qur'anic logic of *tawhid*. The central question of the study is whether the Qudsi hadiths in these two major traditions reveal similar or divergent doctrinal structures concerning monotheism, and whether these divergences can be traced to deeper epistemological and theological premises within each school.

The findings show that the discourse of *tawhid* in the *Sahihayn* is primarily organized around divine power, sovereignty, and predestination. In this discourse, God is presented as the absolute ruler of existence, whose authority encompasses not only the cosmos but also human fate, time, causality, and the final destiny of individuals. Hadiths such as the narration in which God grasps the earth and folds the heavens in His right hand emphasize divine kingship, total sovereignty, and eschatological domination (8, 9). Classical exegetical traditions connect this imagery with Qur'anic verses concerning divine majesty and absolute authority, while also attempting to preserve the principle of transcendence (10, 11). Another major aspect of this discourse is the emphasis on divine decree in human destiny. The well-known hadith on embryonic formation states that a person's provision, lifespan, deeds, and ultimate fate are written before birth, thereby presenting human life within a framework of comprehensive divine predestination (8, 9). Commentarial traditions explain these narrations in ways that reinforce divine creative authority and absolute knowledge (12, 14). Thus, the Sunni Qudsi discourse examined in this study gives priority to the majesty of divine power and the all-encompassing scope of divine decree.

A second defining feature of the *Sahihayn* discourse is the use of symbolic and anthropomorphic language in relation to divine attributes. Narrations concerning God's "hand," divine "descent" to the lowest heaven, or the creation of Adam "in His image" have historically generated complex theological debates over *tashbih* and

tanzih. The study shows that while the surface structure of these narrations contains expressions that may suggest corporeal imagery, Sunni commentarial traditions generally attempt to interpret them in non-corporeal ways. For example, the narration of divine descent is commonly interpreted not as spatial movement, but as a metaphor for the descent of mercy, divine attention, or angelic mediation (14). Similarly, the narration of Adam's creation "in His image" has been interpreted as indicating human dignity, honor, and perfection of form rather than literal resemblance between God and the human being (13). In this respect, the discourse of the *Sahihayn* combines two tendencies: on one hand, it preserves a powerful symbolic language that conveys divine majesty and immediacy; on the other hand, its later exegetical and theological treatment seeks to avoid corporealism through interpretive strategies. This tension became one of the central theological challenges inherited by later Muslim theologians.

In contrast, the discourse of *tawhid* in *Al-Kafi* is organized around divine transcendence, rational demonstration, and human moral responsibility. Unlike the *Sahihayn*, where symbolic language and predestinarian emphasis are prominent, *Al-Kafi* presents God primarily through exalted attributes such as lordship, majesty, wisdom, forgiveness, and creative authority, without relying heavily on corporeal imagery (15). This discourse is closely aligned with rational theological reflection and Qur'anic exegesis. Shi'i interpretations of Sūrat al-Ikhlās, for instance, emphasize that divine unity is not numerical unity, but absolute and indivisible uniqueness. The concept of *samad* is understood as absolute self-sufficiency and the ultimate dependence of all beings upon God (16, 18). The interpretation of "He neither begets nor is begotten" is not limited to denying biological generation; rather, it negates every form of division, composition, emanative separation, and material causality in relation to the divine essence (19). This rational and transcendence-centered orientation is also reflected in the Shi'i doctrine of *al-amr bayn al-amrayn*, which rejects both absolute determinism and absolute delegation. In the Qudsi narration attributed through Imam al-Rida, human will operates within divine will, while moral responsibility remains meaningful because human beings misuse or properly use the capacities granted to them by God (15, 20). Accordingly, *Al-Kafi* presents the human being as rational, morally accountable, and tested through divine trial rather than merely bound by a predetermined fate.

In conclusion, the comparative analysis demonstrates that although both traditions affirm the fundamental principles of Islamic monotheism, including divine unity, divine creativity, and the rejection of shirk, they articulate these principles through different theological grammars. The discourse of the *Sahihayn* emphasizes divine power, sovereignty, and predestination, often using symbolic language that later requires interpretive negotiation to preserve transcendence. The discourse of *Al-Kafi*, by contrast, emphasizes divine transcendence, rational argumentation, moral responsibility, and the intermediate doctrine between determinism and absolute free will. These differences do not simply reflect isolated textual variations; rather, they reveal deeper epistemological and theological orientations within the two traditions. The study therefore concludes that Qudsi hadiths are not merely devotional or narrative texts, but important theological documents through which competing yet coherent Islamic worldviews are formed and transmitted. By evaluating these narrations through the Qur'anic criterion of divine transcendence, the research clarifies how a shared religious heritage can become the basis for distinct doctrinal systems while remaining within the broader framework of Islamic belief.

مقدمه

در نظام معرفتی اسلام، احادیث قدسی، متون منحصربه‌فرد و از منظر اعتقادی، بسیار چالش‌برانگیز را به خود اختصاص داده است. این روایات، که در آن‌ها معنا و مضمون نشان از ذات اقدس الهی و ساختار زبانی و چینش الفاظشان به شخص پیامبر اکرم (ص) منتسب است، در جایگاهی میان قرآن کریم، به‌مانند «وحی مُنزل»، و حدیث نبوی، به‌مانند «وحی بیانی»، قرار می‌گیرند. همین ماهیت جایگاه مرزی، این احادیث را به یک «مکان گفت‌وگو» ایده‌آل برای جست‌وجو و تمایز نظام‌های کلامی در مذاهب اسلامی تبدیل کرده است؛ چراکه در این متون، می‌تواند انعکاس‌دهنده اصول معرفت‌شناختی و اولویت‌های اعتقادی یک مذهب خاص باشد. با وجود این، به‌رغم این منبع عظیم، این گنجینه معرفتی در مطالعات اسلامی، به‌ویژه از منظر تحلیل تطبیقی، به‌نحوی شگفت‌آور مغفول مانده است. مسئله اصلی این پژوهش، فقدان یک رویکرد تطبیقی منسجم و تحلیل عمیق روایات از منابع کانونی در دو مذهب می‌باشد تا بخش مهمی از تاریخ فکری و اعتقادی اسلام و ریشه‌های شکل‌گیری تمایزات آن، مشخص و معین گردد. بدین منظور، این پژوهش درصدد است تا احادیث قدسی با مضمون اعتقادی توحید را از منابع مشخص و معین، الکافی و الصحیحین، استخراج نماید. بر این احادیث، تحلیل و تفسیر با آیات قرآن کریم، به‌منظور فهم معارف اعتقادی دو مذهب، داشته باشد تا ضمن اشتراکات، افتراقات دو مذهب که حاکی از یک ایدئولوژی و جهان‌بینی می‌باشد، به‌وضوح آشکار گردد. تا در این زمینه، محققان و پژوهشگران و دانش‌طلبان فهم درستی از اصول اعتقادی مذهب فریقین داشته باشند. لذا پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به سؤال زیر انجام شد:

واکاوی تطبیقی متن احادیث قدسی در دو منبع حدیثی الکافی و الصحیحین می‌باشد، چه شباهت‌ها و تفاوت‌های اساسی در ساختارهای اعتقادی فریقین، مشخصاً در حوزه توحید، آشکار می‌سازد و ریشه‌های این تمایزات گفتمانی در کدام مبانی معرفت‌شناختی و کلامی هر مکتب نهفته و پنهان است؟

پیشینه تحقیق

مطالعات پیشین در حوزه اعتقادی، اگرچه دستاوردهای ارزشمندی داشته است، اما می‌توان آن‌ها را در سه موج اصلی طبقه‌بندی کرد که هیچ‌یک به پرسش این پژوهش نپرداخته‌اند. موج اول شامل مطالعاتی است که به طبقه‌بندی‌های موضوعی و ساختاری پرداخته است. مانند مقاله مهدی مطیع (1) و پایان‌نامه مریم پیمانی (2)، به‌دنبال ایجاد یک نظم مشخص به این روایات پراکنده می‌باشد. این دسته از تحقیقات، اگرچه به‌عنوان گام‌های نخستین برای منظم کردن این حوزه ضروری بوده، اما به دلیل رویکرد توصیفی، از ورود به تحلیل عمیق و مناقشات کلامی بازمانده‌اند. موج دوم شامل تحلیل‌های سندی و محتوایی محدود به یک منبع یا یک مذهب خاص است. پژوهش‌هایی نظیر بررسی احادیث قدسی در کتب اربعه (3) یا جایگاه آن در الکافی (4)، به دلیل اینکه به‌تنهایی روایات را بررسی می‌نمایند، قادر به شناسایی و تحلیل نقاط افتراق و اشتراک با سنت مقابل نبوده‌اند. موج سوم شامل بررسی‌های ادبی-عرفانی است که به انعکاس این احادیث در متون دیگر، ازجمله ادبیات فارسی، توجه داشته‌اند (5). این رویکرد نیز هرچند ارزشمند است، اما هدف آن بیش از آنکه تحلیل کلامی باشد، بررسی تأثیرات ادبی و معنوی بوده است. این پژوهش شکاف اصلی و فقدان تحقیقی را از بین می‌برد که روایات از سطح توصیف بالاتر رفته و با تکیه بر معتبرترین جوامع حدیثی فریقین، الکافی و الصحیحین، به‌عنوان دو منبع در نظر گرفته شده است و به واکاوی تطبیقی روایات اعتقادی آن‌ها با معیار نهایی قرآن کریم پردازیم.

روش تحقیق

این پژوهش، یک تحلیل کیفی و تطبیقی متن است که در مطالعات تطبیقی کلامی قرار می‌گیرد. فرآیند تحقیق در سه مرحله منسجم طراحی شده است. در مرحله اول (گردآوری)، داده‌های اصلی از طریق روش کتابخانه‌ای و فیش‌برداری از کلیه احادیث قدسی با مضمون اعتقادی توحید در سه منبع کانونی، یعنی الکافی و الصحيحین، صحیح بخاری و صحیح مسلم، استخراج شده است. در مرحله دوم (تحلیل درونی)، احادیث هر منبع به صورت جداگانه و براساس محور موضوعی (توحید) دسته‌بندی و با استناد به شروح معتبر و منابع کلامی همان مکتب، تحلیل محتوای عمیق شده است تا منطق داخلی هر گفت‌وگو به دقت فهمیده شود (6، 7). مرحله سوم (تحلیل تطبیقی و ارزیابی)، یافته‌های دو گروه در برابر یکدیگر قرار داده شده و اشتراکات و افتراقات آن‌ها شناسایی و ریشه‌یابی می‌شود. معیار نهایی برای ارزیابی انتقادی این گفتمان‌ها، قرآن کریم به‌مانند متن معیار خواهد بود تا سازگاری یا ناسازگاری هر گفتمان با منطق توحیدی حاکم بر قرآن سنجیده شود.

تحلیل تطبیقی گفتمان توحید در الکافی و الصحيحین

تحلیل تطبیقی گفتمان توحید در دو سنت حدیثی شیعه و اهل سنت، با واکاوی صورت‌بندی این گفتمان در الصحيحین آغاز می‌شود. بررسی دقیق احادیث قدسی در این دو منبع کانونی، نشان‌دهنده شکل‌گیری یک نظام اعتقادی منسجم است. در این چارچوب، اصل محوری و سازمان‌دهنده، مفهوم حاکمیت و سیطره مطلق خداوند بر تمامی ابعاد هستی، از جهان هستی تا جزئی‌ترین مواردی که در سرنوشت انسان مؤثر است، در گفتمان الصحيحین به تصویر کشیده شده است. محوریت قدرت، را از طریق دو سازوکار گفتمانی اصلی به نمایش می‌گذارد: اول) تأکید بر مقدر تعیین شده در سرنوشت انسان؛ دوم) بهره‌گیری از زبان تشبیهی و دارای ظواهر انسانی. در تقابل، گفتمان الکافی بر براهین عقلی و مخیر بودن انسان در تمام اعمال و افعالش، که به معنایی از تفسیر قضا و قدر الهی را به‌وضوح آشکار می‌سازد.

گفتمان توحید در الصحيحین: بر حول محور قدرت و صفات خبریه

در اعتقاد کلامی اهل سنت و احادیث منبع الصحيحین، بر حول قدرت مطلق خداوند متعال است؛ به گونه‌ای که خداوند متعال در تمام افعال و عامل بودن انجام کارها قدرت‌ش مستولی است. این مهم در تفسیر معنای قضا و قدر در گفتمان الصحيحین به چشم می‌خورد. آنان سرنوشت انسان را از پیش تعیین شده می‌دانند. همچنین در ارتباط با صفات خبریه که ناشی از محدودیت و جسمانیت بودن حکایت می‌کند. برخی از فرقه‌های کلامی اهل سنت آیات قرآن کریم را به گونه‌ای تأویل می‌نمایند که برای خداوند جسمانیت قائل می‌شوند.

حاکمیت و تقدیر الهی مطلق در سرنوشت انسان

گفتمان توحید در الصحيحین، پیش از هر چیز، بر ارائه تصویری از خداوندی با قدرت قهریه و سلطنتی بی‌مانند متمرکز است. این قدرت، در حدیث مشهوری که انعکاس آن در آیه‌ای از کلام‌الله مجید به چشم می‌خورد. «عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) يَقُولُ: يَقْبُضُ اللَّهُ الْأَرْضَ، وَيَطْوِي السَّمَوَاتِ يَمِينَهُ، ثُمَّ يَقُولُ: أَنَا الْمَلِكُ، أَيْنَ مُلْكُ الْأَرْضِ» (8، 9). «وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ يَمِينَهُ» (الزمر: ۶۷). در این روایت، خداوند در روز قیامت، کل زمین را در قبضه قدرت خود گرفته، آسمان‌ها را در هم می‌پیچد و با ندایی که مالکیت حقیقی را به رخ می‌کشد، می‌فرماید: این سیطره مطلق، تنها به ابعاد مکانی محدود نمی‌شود، بلکه بر زمان و علیت نیز حاکم است (10).

(11).

در حدیث دیگری، خداوند دشنام دادن به «دهر» (روزگار) را به منزله آزردن خود تلقی می‌کند، چراکه او گرداننده اصلی شب و روز و فاعل حقیقی تمامی رویدادها و اتفاقاتها است: «يُؤْذِنِي ابْنُ آدَمَ يَسُبُّ الدَّهْرَ وَأَنَا الدَّهْرُ، يَدِي الْأَمْرُ أَقْلَبُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ» (8). در شرح حدیث آمده خداوند خالق و آفریننده‌ی زمان و حوادث است و دشنام دادن به خداوند در قدرت او تأثیری ندارد (12). منحصر بودن پروردگار در آفرینش، در حدیث دیگری که هرگونه تلاش برای همانندسازی در آفرینش با خداوند را به تصویر می‌کشد، که به حوزه خلقت تسری می‌یابد و خداوند چنین عملی را بزرگ‌ترین ظلم معرفی می‌کند: «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذَهَبَ يَخْلُقُ خَلْقًا كَخَلْقِي؟» (8, 9). اوج گفتمان حول قدرت آنجاست که حاکمیت الهی از سطح جهانی به سطح فردی و سرنوشت انسان کشانده می‌شود. در شرح حدیث نیز آمده، تصویر کشیدن مخلوقات خداوند در ذهن به‌مانند کسی است که به او کفر ورزیده باشند (12).

حدیث کلیدی آفرینش جنین، «قال: حدثنا رسول الله (ص) و هو الصادق المصدق: أَحَدُكُمْ يُجْمَعُ خَلْقُهُ فِي بَطْنِ أُمِّهِ أَرْبَعِينَ يَوْمًا، ثُمَّ يَكُونُ فِي ذَلِكَ عِلْقَةً مِثْلَ ذَلِكَ، ثُمَّ يَكُونُ فِي ذَلِكَ مُضْغَةً مِثْلَ ذَلِكَ، ثُمَّ يُرْسَلُ الْمَلَكُ فَيَنْفُخُ فِيهِ الرُّوحَ، وَيُؤَمَّرُ بِأَرْبَعِ كَلِمَاتٍ: بِكُتِّبَ رِزْقُهُ، وَأَجَلُهُ وَعَمَلُهُ» (8, 9). در شرح حدیث آمده، خداوند به‌جز آدم و حوا و حضرت عیسی (ع) تمام انسان‌ها را در شش مرحله آفریده است و او را بر تمام موجودات برتری است (12). یکی از اساسی‌ترین موضوعات کلامی تقدیر الهی در اعتقادات اشعری است که به‌صراحت بیان می‌دارد؛ رزق، اجل، عمل و عاقبت نهایی انسان، شقاوت یا سعادت، پیش از تولد و در همان مراحل اولیه خلقت در رحم مادر، توسط فرشته‌ای به فرمان الهی مقدر شده است. این روایت، با ارائه تصویری از یک سرنوشت از پیش مقدر شده، حاکمیت مطلقه الهی را به کامل‌ترین شکل ممکن به نمایش می‌گذارد. در این چارچوب، اراده الهی به‌عنوان تنها اراده مؤثر، بر تمامی شئون حیات انسانی تسلط دارد و هرگونه تفسیری از اختیار، باید در ذیل این اصل اساسی صورت پذیرد. این تأکید بر قدرت و تقدیر الهی، ویژگی اصلی و جداکننده این گفتمان توحیدی است.

گفتمان تشبیه و موضوع چالش برانگیز «صفات خبریه»

اعتقاد به قدرت در الصّحیحین، برای بیان مفاهیم کمالی خود، به شکل گسترده‌ای از زبان نمادین و تشبیه و دارای ظواهر جسمانی است. این دسته از روایات که در علم کلام به «صفات خبریه» مشهور هستند، در طول تاریخ اندیشه اسلامی، منشأ مناقشات عمیق در باب تشبیه و تنزیه شده‌اند. با این حال، بررسی شروح معتبر اهل سنت بر این احادیث، نشان‌دهنده یک تلاش فکری مستمر برای تأویل و تشریح و ارائه تفسیری غیرجسمانی از این عبارات است تا هم ظاهر روایات را پذیرفته و هم از تجسیم پرهیز شود.

در حدیث بحث برانگیز خلقت و آفرینش آدم، «عن النبی (ص) قال: خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ، طُولُهُ سِتُونَ ذِرَاعًا، فَلَمَّا خَلَقَهُ قَالَ: اذْهَبْ فَسَلِّمْ عَلَى أَوْلَئِكَ النَّفَرِ، وَهُمْ نَفَرٌ مِنَ الْمَلَائِكَةِ جُلُوسٌ، فَاسْتَمَعَ مَا يُجِيبُونَكَ، فَإِنَهَا تَحِيَّتُكَ وَتَحِيَّةُ ذُرِّيَّتِكَ، قَالَ: فَذَهَبَ فَقَالَ: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ، فَقَالُوا: السَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ» (8, 9)، در نگاه نخست به معنای شباهت ظاهری گرفته شده است، شارحان آن را به معنای تکریم ویژه و شرافت بخشیدن به نوع انسان و آفرینش او در کامل‌ترین و نیکوترین شکل ممکن از همان ابتدا، تأویل نموده‌اند (13). این حدیث قدسی نشان می‌دهد همان‌طور که انسان بر فطرت پاک توحیدی آفریده شده است؛ شکل ظاهری انسان با دقت و همان نظم خاص آفریده شده، زیرا که خداوند نظام طبیعت را با نظم الهی خلق کرده و ظاهر منظمی که در انسان وجود دارد به صورت و ظاهر خداوند تشبیه شده است.

همچنین حدیث مشهور «نزول برکات» پروردگار به آسمان دنیا در سحرگاهان برای اجابت دعا «عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) قَالَ: يَنْزِلُ رَبُّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى كُلَّ لَيْلَةٍ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا حِينَ يَبْقَى ثُلُثُ اللَّيْلِ الْآخِرِ يَقُولُ: مَنْ يَدْعُونِي، فَاسْتَجِبْ لَهُ مَنْ يَسْأَلُنِي فَأُعْطِيهِ، مَنْ يَسْتَغْفِرُنِي فَأَغْفِرَ لَهُ» (8)، نووی می‌گوید: حرکت خداوند متعال به معنای حرکت و انتقال فیزیکی ذات الهی، که مستلزم جسمانیت و محدودیت مکانی است، نیست. بلکه به معنای کنایی از نزول رحمت، فرشتگان و گسترش الطاف ویژه الهی در آن ساعت خاص تفسیر و تأویل شده است (14).

در نهایت، در یک جمع‌بندی، گفتمان توحید در الصّحیحین، تصویری از خداوندی با قدرت قهریه و حاکمیت مطلق بر مقدرات ارائه می‌دهد. این تصویر، از طریق زبان نمادین و تشبیهی بیان می‌شود؛ که اگرچه در ظاهر انسانی است، اما اهل سنت، همواره تلاش مستمر برای تأویل آن در چارچوب اصل تنزیه و پرهیز از تجسیم را دارند. این گفتمان، با اولویت بخشیدن به انتقال حس شکل و عظمت الهی، چالشی فکری را برای نسل‌های بعدی متکلمان به میراث گذاشته است.

گفتمان توحید در الکافی: منزه دانستن پروردگار متعال و اختیار انسان

گفتمان توحید در الکافی، در تقابل آشکار با الصّحیحین، بر اصل‌های متفاوتی استوار است. این گفتمان، یک نظام فکری منسجم را به نمایش می‌گذارد. اول) استفاده از براهین عقلانی برای توصیف خداوند؛ دوم) عقل به عنوان مخاطب اصلی در تکالیف و مسئولیت‌پذیری انسان؛ سوم) ارائه نظریه دقیق «الأمر بین الأمرین» راه‌حل کلامی برای مسئله پیچیده «قضا و قدر».

منزه دانستن پروردگار با محوریت براهین عقلانی

رویکرد اساسی الکافی در توصیف خداوند، پرهیز کامل از هرگونه بیان شائبه جسمانیت، محدودیت یا هر نوع شباهت به مخلوق را در ذهن متبادر می‌سازد. این رویکرد منزه بودن خداوند متعال، در دو سطح متجلی و آشکار می‌سازد. اول) در سطح بیان‌های حدیثی، خداوند خود را نه با صفات خبریه، بلکه از طریق فهرستی طولانی از اسماء و صفات کمالی معرفی می‌کند. در حدیثی محوری و جامع، خداوند می‌فرماید: «إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ... إِنِّي أَنَا اللَّهُ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ... إِنِّي أَنَا اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ... إِنِّي أَنَا اللَّهُ خَالِقُ الْخَيْرِ وَالْشَّرِّ...» (15). در این معرفی الهی، هیچ اشاره‌ای به دست، صورت، نزول یا دیگر مفاهیم چالش‌برانگیز در گفتمان الصّحیحین وجود ندارد. زیرا که در گفتار الصّحیحین اعتقاد به قدرت الهی به صورت تشبیه بیان شده است. در حالی که در گفتمان الکافی تأکید صرفاً بر صفات متعالی چون ربوبیت، علو، عظمت، عزت، حکمت، مغفرت و خالقیت استوار می‌باشد.

دوم) رویکرد منزه دانستن پروردگار، در بهره‌گیری از براهین عقلانی و کلامی برای بیان مفاهیم توحید، به‌ویژه در شرح آیات کلیدی قرآن، آشکار می‌شود. تحلیل‌های ارائه‌شده در سنت تشیع در سوره اخلاص، نمونه بارز این رویکرد است. پس بنابراین، احدیت از آن خداوند است. چنین احدیتی صمدیت مطلق به دنبال دارد؛ چون کل هستی نیازمند او می‌باشند. تنها ملجأ و مرجعی که هم از نیاز و احتیاج نیازمندان باخبر باشد و هم توانایی رفع نیاز آن‌ها را داشته باشد، خداوند است (16).

این همان معنای عمیقی است که در کلام امیرالمؤمنین علی (ع) آمده است: «كُلُّ مُسَمًّى بِالْوَحْدَةِ غَيْرُهُ قَلِيلٌ» (17) و صاحب المیزان گفته است: هر چیزی غیر از خدای تعالی، وقتی به صفت وحدت توصیف شود، همین توصیف بر قلت و کمی آن دلالت دارد، به خلاف خدای تعالی که یکی بودنش از کمی و اندکی نیست (18).

در ادامه توضیح و شرح، واژه «احدیت» را به یک مفهوم کلامی برای بیان گستردگی ذات تبدیل می‌کند. به همین ترتیب، «صمد» نه فقط به معنای بی‌نیاز، بلکه به معنای غایت و مقصد نهایی تمامی نیازها و حرکات در عالم هستی تفسیر می‌شود که تمامی موجودات در ذات، صفات و افعال خود به او محتاجند (18).

اوج این رویکرد عقلانی در تفسیر آیات «لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ * وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» نمایان می‌شود. این آیات نه تنها به معنای نفی فرزند داشتن به معنای رایج، بلکه به‌مانند نفی هرگونه «انفصال» و «صدور» به معنای جدا شدن جزء از کل، مانند رابطه علت و معلول مادی، از ذات الهی فهمیده می‌شود. این تفسیر، هرگونه امکان ترکیب، حدوث و مشابهت را از خداوند سلب کرده و او را به‌عنوان وجودی مطلقاً متعالی و غیرقابل قیاس با

مخلوقات معرفی می‌کند (19). این تأکید بر براهین عقلانی که مشخصه اصلی اعتقاد توحیدی در گفتمان الکافی می‌باشد؛ زیرا که خداوند مربوط به عالم لاهوت و بر تمام موجودات احاطه دارد.

نظریه «الأمر بین الأمرین» راه حل کلامی مسئله اختیار انسان و قضا و قدر الهی

در تقابل نگرش تقدیر که حاکم بر گفتمان الصحیحین است، گفتمان الکافی با اعطای محوریت جایگاه عقل، اساس یک نظام اعتقادی مبتنی بر اختیار و مسئولیت‌پذیری انسان را پی‌ریزی می‌کند. در حدیث آفرینش عقل، خداوند متعال می‌فرماید: «...وَعَزَّتِي وَجَبَالِي مَا خَلَقْتُ خَلْقًا هُوَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْكَ... أَمَا إِنِّي إِيَّاكَ أَمَرْتُ وَإِيَّاكَ أَنَهَيْتُ وَإِيَّاكَ أَعَاقَبُ وَإِيَّاكَ أُثِيبُ» (15). عقل را به عنوان مخاطب انحصاری امر، نهی، ثواب و عقاب، بیان می‌کند. انسان به عنوان موجودی معرفی می‌شود که به دلیل برخورداری از قوه تمییز حق و باطل، شایستگی و ظرفیت تکلیف را دارد (20). جایگاه محوریت عقل، در قرآن کریم نیز مورد تأیید است، آنجا که دوزخیان علت سقوط خود را عدم بهره‌گیری از عقل می‌دانند: «وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ» (الملک: ۱۰). از دیدگاه علامه طباطبائی، عقل در منطق قرآن، همان ادراک سالم فطری است که انسان را به سوی حق رهنمون می‌شود (18). این رویکرد مسئولیت حول محور عقل، در حدیث کلیدی منقول از امام رضا (ع) به یک نظریه کلامی دقیق و منسجم، یعنی «الأمر بین الأمرین»، نه جبر مطلق و نه تفویض مطلق، تبدیل می‌شود. در این حدیث قدسی، خداوند خطاب به انسان می‌فرماید: «...يَا ابْنَ آدَمَ بِمَشِيتِي كُنْتَ أَنْتَ الَّذِي تَشَاءُ لِنَفْسِكَ مَا تَشَاءُ وَبِقَوْتِي أَدَيْتَ فَرَانِضِي وَبِنِعْمَتِي قَوَيْتَ عَلَى مَعْصِيَتِي قَالَ أَبُو الْحَسَنِ الرُّضَا (ع) قَالَ اللَّهُ يَا ابْنَ آدَمَ بِمَشِيتِي كُنْتَ أَنْتَ الَّذِي تَشَاءُ لِنَفْسِكَ مَا تَشَاءُ وَبِقَوْتِي أَدَيْتَ فَرَانِضِي وَبِنِعْمَتِي قَوَيْتَ عَلَى مَعْصِيَتِي جَعَلْتُكَ سَمِيعًا بَصِيرًا قَوِيًّا مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ وَذَاكَ أَنِّي أَوَّلِي بِحَسَنَاتِكَ مِنْكَ وَأَنْتَ أَوَّلِي بِسَيِّئَاتِكَ مِنِّي وَذَاكَ أَنِّي لَا أَسْأَلُ عَمَّا أَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ» (15). این بیان، راه میانه را برای انسان ترسیم می‌کند. اراده و خواست انسان (تَشَاءُ) در طول مشیت و اراده الهی (بِمَشِيتِي) قرار دارد و از آن مستقل نیست. اما در مقام فعل و انجام عمل، تفکیک صورت می‌گیرد؛ انجام واجبات و طاعات، با یاری خواستن از خداوند متعال ممکن می‌شود. اما ارتکاب معصیت، از طریق سوءاستفاده از نعمت، مانند چشم، گوش و دیگر قوا، که خداوند برای طاعت در اختیار انسان قرار داده، انجام می‌گیرد (20). بدین ترتیب، این نظریه ضمن حفظ حاکمیت و قدرت مطلقه الهی، جایگاهی واقعی و مؤثر برای اختیار و مسئولیت‌پذیری انسان تعریف می‌کند و پاسخی دقیق به معضل کلامی جبر و اختیار ارائه می‌دهد.

بیان «قضا و قدر الهی» در چارچوب سنت تربیتی ابتلاء و آزمایش

در راستای مسئولیت‌پذیری انسان، مفهوم قضا و قدر در گفتمان الکافی تفسیر عمیق پیدا می‌کند. در این چارچوب، قضا و قدر کمتر به معنای سرنوشت حتمی و از پیش نوشته شده در سعادت و شقاوت انسان می‌باشد. بلکه بیشتر «سنت ابتلاء و آزمایش» فهمیده و درک می‌شود. ابتلائات و مصائب دنیوی، نه اتفاقات و حوادث بی‌هدف، بلکه آزمون‌هایی هدفمند برای رشد معنوی مؤمن، تا او را از گناه پاک و راستی ایمان او آشکار شود. خداوند در حدیثی به حضرت موسی (ع) می‌فرماید: «...مَا خَلَقْتُ خَلْقًا أَحَبَّ إِلَيَّ مِنْ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ فَإِنِّي إِنَّمَا أَبْتَلِيهِ لِمَا هُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَعَافِيهِ لِمَا هُوَ خَيْرٌ لَهُ... وَأَنَا أَعْلَمُ بِمَا يَصْلُحُ عَلَيْهِ عَبْدِي فَلْيَصْبِرْ عَلَى بَلَائِي وَلْيَشْكُرْ نِعْمَائِي وَلْيَرْضَ بِقَضَائِي أَكْتُبُهُ فِي الصِّدِّيقِينَ...» (15). در بیان حدیث، بلا و عافیت هر دو ابزارهایی در دست خداوند برای تحقق «خیر» و «صلاح» بنده هستند. این تفسیر، رنج را از یک پدیده بی‌معنا یا صرفاً تنبیهی، به یک فرآیند تربیتی و فرصتی برای کمال تبدیل می‌کند. مجموعه‌ای از فضائل همچون صبر بر بلا، شکر بر نعمت و رضا به قضا، پاسخ صحیح برای معنای قضا و قدر که در برابر تقدیر گرایی می‌باشد. کسب این فضائل، خود راهی برای رسیدن به مقام والای «صدیقین» است. این دیدگاه با روایت دیگری «عده من أصحابنا، عن أبي عبدالله (ع) عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: إِنَّ أَعْلَمَ النَّاسِ بِاللَّهِ أَرْضَاهُمْ بِقَضَاءِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ» (15)، که داناترین مردمان به خدا

را راضی‌ترین آن‌ها به قضای الهی معرفی می‌کند، تقویت می‌کند. تفسیر، قضا و قدر را از یک مفهوم تنبیهی به یک اصل تربیتی تبدیل می‌کند که مستقیماً با رشد معنوی و اخلاقی انسان در ارتباط است.

البته در این میان، صبر در بلا و آزمایش‌ها در احادیث قدسی مورد تأکید قرار گرفته است: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) أَنَّ فِيمَا أَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى مُوسَى بْنِ عِمْرَانَ (ع) يَا مُوسَى بْنُ عِمْرَانَ مَا خَلَقْتُ خَلْقًا أَحَبَّ إِلَيَّ مِنْ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ فَإِنَّمَا ابْتَلَيْتُهُ لِمَا هُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَعَافَيْتُهُ لِمَا هُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَزْوَى عَنْهُ مَا هُوَ شَرٌّ لَهُ لَمْ هُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنَا أَعْلَمُ بِمَا يَصْلُحُ عَلَيْهِ عَبْدِي فَلْيَصْبِرْ عَلَى بَلَائِي وَلْيَشْكُرْ نِعْمَائِي وَلْيَرْضَ بِقَضَائِي أَكْتَبُهُ فِي الصَّادِقِينَ عِنْدِي إِذَا عَمِلَ بِرِضَائِي وَأَطَاعَ أَمْرِي» (15) که نشان‌دهنده از همان مقام قربان و مطیعان درگاه حق تعالی دارد. که حقیقت انسان به وسیله آن به رشد معنوی می‌رسد.

در یک جمع‌بندی کلی، گفتمان توحید در الکافی، یک نظام اعتقادی منسجم، عقلانی و مبتنی بر منزه دانستن مطلق خداوند، که در آن انسان به عنوان موجودی عاقل و مختار، در برابر آزمون‌های هدفمند الهی مسئول است و رابطه او با خداوند، در چارچوب نظریه دقیق «امر بین الامرین» تعریف می‌شود. این رویکرد، در تقابل آشکار با گفتمان محوریت قدرت و تقدیر از پیش تعیین شده الصحیحین قرار می‌گیرد.

تحلیل تطبیقی گفتمان خلقت و آفرینش جهان هستی

تحلیل تطبیقی گفتمان خلقت در احادیث شیعه و اهل سنت از دو منبع موردنظر، با جست‌وجوی این گفتمان در الصحیحین شروع می‌شود. بررسی دقیق احادیث قدسی این دو منبع، نشان‌دهنده یک سیستم هماهنگ در آفرینش موجودات، که همان نظم در خلقت است. بر این اساس، دو بیان گفتمانی حائز اهمیت می‌باشد: اول) تأکید ظالم بودن انسان‌ها در متصور کردن به وجود آوردن موجودات در اذهان. دوم) تأکید عقل بر نامحدود بودن مخلوقات و نعمات الهی.

گفتمان خلقت در الصحیحین: از به وجود آوردن موجودات در اذهان تا منکر شدن خداوند

موضوعات خلقت و آفرینش جهان هستی در الصحیحین، تصویر ظالمانه از انسان را به وضوح آشکار می‌نماید. زیرا کسانی که در ذهن و تفکر خود قصد به وجود آوردن مخلوقات را دارند، در حقیقت به ذات مقدس باری تعالی ظلم می‌کنند. در حدیث مشهوری «عن رسول الله (ص) قال: قال الله عز وجل: أَمَتَكَ لَا يَزَالُونَ يَقُولُونَ: مَا كَذَا؟ مَا كَذَا؟ حَتَّى يَقُولُوا: هَذَا اللَّهُ خَلَقَ الْخَلْقَ فَمَنْ خَلَقَ اللَّهُ» (9) کسانی که دائماً می‌پرسند؛ چه کسی این و آن را آفریده است. در حقیقت، این افراد به وسوسه‌های شیطانی رو می‌آورند. مراد از وسوسه، فکر کردن درباره‌ی ذات خداوند می‌باشد. پیامبر (ص) فرمودند: اگر کسی در دلش، این وسوسه ایجاد شود باید به خدا پناه ببرد و بگوید: «آمنت بالله» زیرا که باید انسان از سخن گفتن درباره‌ی ذات خداوند ترس داشته باشد، به دلیل این که جدای از بحث اعتقادی، نشانه کمال ایمان هم می‌باشد (14). به همین ترتیب، در روایت دیگری، این افراد منکر باری تعالی شناخته شده‌اند. «قال سمعت النبی (ص) يقول: قال الله عز وجل: فَقَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ (ص) يَقُولُ: قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذَهَبَ يَخْلُقُ خَلْقًا كَخَلْقِي؟ فَلْيَخْلُقُوا ذَرَّةً، أَوْ لِيَخْلُقُوا حَبَّةً أَوْ لِيَخْلُقُوا شَعِيرَةً» (8، 9). افرادی که اقدام به متصور کردن موجودات در اذهان و خیال‌پردازی می‌کنند، به مانند کسانی هستند که به خداوند کافر شده‌اند. بازتاب این احادیث در آیه‌ای از قرآن کریم دیده است. «وَلَا ضَلَالَتُهُمْ وَلَا مَرْنُهُمْ فَلْيَبْتَغُوا آذَانَ الْأَنْعَامِ وَلَا مَرْنَهُمْ فَلْيَغْيِرْ خَلْقَ اللَّهِ وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيًّا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَانًا مُبِينًا» (النساء: ۱۱۹). در واقع، طبق آیه شریفه، شیطان سرپرست انسان می‌شود. انسان به دنبال آرزوها و آمال پوچ و واهی می‌باشد که زیبایی‌های طبیعت را به زشتی تبدیل کند. این همان ظلم و ستم آشکاری است که انسان نسبت به باری تعالی انجام می‌دهد؛ زیرا به جای فرمانبرداری از خداوند، از شیطان پیروی کرده و او را ولی و سرپرست خود قرار می‌دهد. در همین راستا، صاحب کشاف می‌گوید، در خلقت و آفرینش خداوند تغییراتی می‌دادند. امید واهی داشتند و بسیاری از کارهای حرام را به بهانه تغییر در خلقت انجام می‌دادند. این افراد دروغگویان هستند و خسران و ضرر نصیبشان است (21).

گفتمان خلقت در الکافی: تأکید عقل بر نامحدود بودن نعمات

موضوع گفتمان خلقت در الکافی، از گفت و گوهایی که آفرینش انسان را که جزئی از این جهان هستی است، بیان می نماید. او را به عنوان اشرف مخلوقات معرفی می کند. «فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ» (مؤمنون: ۱۴). این توصیف خداوندی که انسان را به زیور احسن التقویم آفریده و توصیف می کند (22). همچنین، خداوند سبحان نعمات بی شمار و نامحدودی را به ودیعه در اختیار انسان قرار داده است. بازتاب این گفتمان در آیه ای از قرآن به وضوح دیده می شود. «وَإِنْ تَعْدُوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ» (النحل: ۱۸). از این رو، قوه تعقل و تفکر بالاترین نعمات الهی در گفتمان الکافی آورده شده است؛ زیرا انسان از سایر موجودات و مخلوقات متمایز می گرداند. در روایات مشهور، تأکید بر وجود عقل در انسان، بهترین نعمت در دنیای مادی است. امام صادق (ع) می فرماید: هیچ ثروتی پربرکت تر از عقل نیست (15). همچنین در روایت دیگری، «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (ع) قَالَ: لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ اسْتَنْطَقَهُ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ ثُمَّ قَالَ وَعِزَّتِي وَجَلَالِي مَا خَلَقْتُ خَلْقًا هُوَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْكَ وَلَا أَكْمَلْتُكَ إِلَّا فِيمَنْ أَحَبُّ أَمَّا إِيَّايَ أَكْأَمْرُ وَإِيَّاكَ أَتَهْيَ وَإِيَّاكَ أَعَاقِبُ وَإِيَّاكَ أَثِيبُ» (15). در همین راستا، در شرح حدیث آمده است: عقل نیرویی در انسان، که خوب و بد را می فهمد و حق و باطل را تشخیص می دهد و به همین دلیل مورد خطاب و امر و نهی و پاداش و کیفر خداوند قرار می گیرد. و امر آن به پیش آمدن و پس رفتن، کنایه از قابلیت داشتن آن برای پذیرش امر و نهی الهی است. این نیرو اگر پس از تشخیص خوب و بد، آدمی را به راه خیر واداشت و از راه بد بازداشت، دارای فضیلت است و گرنه هوش و درک است و فضیلتی ندارد، و اگر از آن سوءاستفاده شود، نیرنگ و شیطن است. جهل گاهی در برابر علم است، نادانی، و گاهی در برابر عقل، حماقت و نابخردی، که با علم قابل جمع است. ممکن است کسی آگاهی فراوان از امور داشته باشد، ولی احمق و نابخرد بوده و مصلحت دان نباشد (20). تا آنجا که در آیه ای از قرآن مجید، بر تعقل کردن افراد و قرار نگرفتن آن ها در آتش دوزخ به وضوح دیده شده است. «نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ» (الملک: ۱۰). در تفسیر المیزان ذیل آیه آمده، قرآن شریف عقل را نیرویی می داند که انسان در امور دینی از آن بهره مند می شود و او را به معارف حقیقی و اعمال شایسته رهبری می کند و در صورتی که از این مجرا منحرف گردد، دیگر عقل نامیده نمی شود. منظور از عقل در قرآن شریف، ادراکی است که در صورت سلامت فطرت، به طور تام برای انسان حاصل می شود (18). در روایت دیگری، عقل به مانند نیرو در انسان قرار داده شده تا نیکی و زشتی را از یکدیگر تشخیص و تمیز دهد. «قَالَ أَبُو الْحَسَنِ الرِّضَا (ع) قَالَ اللَّهُ يَا ابْنَ آدَمَ بِمَشِيئَتِي كُنْتَ أَنْتَ الَّذِي تَشَاءُ لِنَفْسِكَ مَا تَشَاءُ وَبِقَوْتِي أَدَيْتَ فَرَائِضِي وَبِنِعْمَتِي قَوَيْتَ عَلَى مَعْصِيَتِي جَعَلْتُكَ سَمِيعًا بَصِيرًا قَوِيًّا مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنَ نَفْسِكَ وَذَاكَ أَنِّي أُولِي بِحَسَنَاتِكَ مِنْكَ وَأَنْتَ أُولِي بِسَيِّئَاتِكَ مِنِّي وَذَاكَ أَنَّنِي لَا أَسْأَلُ عَمَّا أَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ» (15). شاید علت این که درباره انجام واجبات کلمه قوت، همان نیرو، به کار برده و درباره گناه کلمه نعمت این باشد که طاعت به نیرویی که خداوند در انسان ایجاد کرده صورت می گیرد و در واقع نوعی توفیق و یاری است. ولی گناه به توفیق الهی نیست. بلکه خداوند نعمت چشم و گوش و سایر قوا را برای انجام طاعت در اختیار انسان نهاده، ولی انسان آن را در راه معصیت به کار می برد، مانند کسی که شمشیر را برای کشتن مردم بی گناه به کار می گیرد (20). بدین ترتیب، عقل دارای فضیلتی که انسان پیرو نیرنگ و وسوسه های شیطان نباشد و نابخردانه از او اطاعت و فرمانبرداری ننماید.

نتیجه گیری

این پژوهش با هدف جست و جوی تطبیقی در گفتمان کلامی در احادیث قدسی، در جست و جوی پاسخ به این پرسش اساسی بود که چه تفاوت ها و شباهت های اساسی در ساختارهای اعتقادی فریقین، شیعه و اهل سنت، در محور اصلی «توحید»، که در منابع کانونی الکافی و الصحیحین انعکاس یافته، وجود دارد. یافته های این تحقیق نشان می دهد که در پس یک اعتقاد مشترک و غیر قابل انکار، دو قسمت اعتقادی کاملاً متمایز و منسجم قابل

شناسایی است. هر دو گفتمان در اصول اساسی چون نفی قاطع شرک، تأکید بر وحدانیت و خالقیت مطلقه الهی، اشتراک کامل دارند. با این حال، تمایزات عمیق در روش و چهارچوب این اصول، دو جهان‌بینی و ایدئولوژی متفاوت را به نمایش می‌گذارد. یافته‌های این پژوهش، تفاوت‌ها را تأیید می‌کند:

اول) «محوریت قدرت و مقدرات» در الصّحیحین، خداوند با زبان تشبیهی و دارای ظواهر انسان توصیف شده و حاکمیت او به شکلی تقدیرات از پیش تعیین شده بر سرنوشت انسان سایه افکنده است. دوم) «منزه بودن پروردگار متعال و اختیار» در الکافی، خداوند با براهین عقلانی و در چارچوب تنزیه مطلق معرفی شده و انسان به‌عنوان موجودی عاقل، مختار و مسئول در برابر آزمون‌های تربیتی الهی به تصویر کشیده می‌شود.

محدودیت‌های پژوهش و پیشنهاد برای تحقیقات آینده

این پژوهش، با وجود تلاش برای ارائه تحلیلی عمیق، با محدودیت‌هایی نیز روبه‌رو بود. اول) محدودیت موضوعی؛ این تحقیق صرفاً بر محور «توحید» متمرکز شد و به دو حوزه مهم دیگر اعتقادی، یعنی «نبوت» و «معاد»، نپرداخته است. دوم) محدودیت منابع؛ این پژوهش به سه منبع کانونی محدود شد و دیگر کتب معتبر حدیثی را شامل نگردید. بر این اساس، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی در طریق‌های زیر نگاشته شود تا تصویری جامع‌تر از این حوزه و حوزه‌های دیگر به دست آید:

انجام تحقیقی مشابه با رویکرد تطبیقی بر روی احادیث قدسی با موضوع نبوت و معاد، تا مشخص گردد آیا تفاوت‌ها و شباهت‌ها هم در این دو حوزه وجود دارد یا خیر. ۲) گسترش دامنه منابع و بررسی تطبیقی احادیث قدسی در تمام کتب اربعه شیعه و صحاح سته اهل سنت. ۳) انجام یک تحلیل تطبیقی بر روی گفتمان اخلاقی در احادیث قدسی دو مکتب، تا ارتباط میان اصول اعتقادی و موضوعات اخلاقی هر مذهب روشن‌تر گردد. ۴) انجام یک پژوهش ریشه‌ای و تاریخی بر روی اسناد، سندشناسی، احادیث اعتقادی، به‌منظور بررسی انتقال احادیث در سنت‌های روایی. در نهایت، این مسیرهای پژوهشی می‌توانند به درک عمیق از نحوه شکل‌گیری و تمایزات اندیشه اسلامی در یکی از مهم‌ترین و در عین حال مغفول‌ترین منابع آن، یعنی احادیث قدسی، یاری و کمک رسانند.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Moti M. Thematic Classification of Hadith Qudsi. Journal of Hadith Sciences. 2019;24(4):114-49.
2. Peymani M. Classification and Content Analysis of Hadith Qudsi. Isfahan: University of Isfahan; 2016.
3. Ghorbani MM. Study of Hadith Qudsi in the Four Shiite Books. Qom: University of Qom; 2008.

4. Sajjadi Ra-S. Hadith Qudsi in al-Kafi. International Congress Commemorating Thiqat al-Islam al-Kulayni 2009. p. 409-32.
5. Dehghani H. Study of Hadith Qudsi and Prophetic Hadith in the Most Prominent Lyrical Verse Texts up to the Eighth Century. Shiraz: Shiraz University; 2018.
6. Nasiri A. Introduction to Shiite and Sunni Hadith Collections. 8th ed. Tehran: Al-Mustafa International Research Institute; 2019.
7. Najmi MS. A Survey of the Two Sahihs: Study of the Two Major Sunni Sources, Sahih al-Bukhari and Sahih Muslim. 8th ed. Qom: Boostan-e Ketab; 2018.
8. Bukhari Mil, al-Bugha MD. Sahih al-Bukhari. Beirut: Dar Ibn Kathir.
9. Muslim ibn Hajjaj N, Abd al-Baqi MF. Sahih Muslim. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
10. Tabari MiJ. Tafsir al-Tabari. Beirut: Dar al-Ma'rifah; 1992.
11. Fakhr al-Razi MiU. Mafatih al-Ghayb. 3rd ed. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi; 1999.
12. Qastallani AiM. Irshad al-Sari li Sharh Sahih al-Bukhari. Cairo: Al-Maktabah al-Kubra al-Amiriyyah; 1905.
13. Joveydi D. Sunni Hadith Qudsi Drawn from the Six Authentic Collections and Malik's Muwatta. Tehran: Ehsan Publications; 2006.
14. Nawawi YiS. Commentary on Sahih Muslim. Cairo: Al-Maktabah al-Misriyyah bi al-Azhar; 1929.
15. Kulayni MiY, Ghaffari AA, Akhoundi M. Al-Kafi: Usul. 4th ed. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah; 1986.
16. Javadi Amoli A. Thematic Commentary on Monotheism in the Quran. Qom: Esra Publications; 2018.
17. Feyz al-Islam SAN. Translation and Commentary of Nahj al-Balagha. Tehran: Feyz al-Islam Works Publishing Center; 1946.
18. Tabatabai SMH. Al-Mizan fi Tafsir al-Quran. 2nd ed. Beirut: Al-Aalami Publications; 1970.
19. Tabarsi FiH. Majma al-Bayan fi Tafsir al-Quran. 3rd ed. Tehran: Naser Khosrow Publications; 1993.
20. Ostadvali H. Commentary on the Narrations of Usul al-Kafi. Qom: Dar al-Ilm Publications; 2011.
21. Zamakhshari MiU. Al-Kashshaf an Haqa'iq Ghawamid al-Tanzil. 3rd ed. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi; 1987.
22. Aflaki Sa-D. Manaqib al-Arfin. 4th ed. Tehran: Donyaye Ketab; 2006.